

«Я не перебільшу, коли скажу Вам, що вже давно не читав нічого кращого й цікавішого, ніж перша частина цієї книжки... Усе краще із благословенного мистецтва наявне тут разом: барва, світло, сила і напруга – так починається книжка, яка має претензії стати класичною для своєї нації».

Стефан Цвайг,
лист до Соми Моргенштерна
від 22 серпня 1935 р.

СОМА МОРГЕНШТЕРН

СИН БЛУДНОГО СИНА

СОМА МОРГЕНШТЕРН

СИН БЛУДНОГО СИНА

ІСКРИ В БЕЗОДНІ

Bibliothek der deutschsprachigen Literatur
Бібліотека німецькомовної літератури

Меридіан серця
Meridian des Herzens

Soma Morgenstern

Der Sohn des verlorenen Sohnes

Erster Roman der Trilogie
«Funken im Abgrund»

Ins Ukrainische übersetzt und mit einem Vorwort
von Petro Rychlo

VERLAGSHAUS

Czernowitz

Сома Моргенштерн

Син блудного сина

Перший роман трилогії
«Іскри в безодні»

Переклад з німецької та передмова
Петра Рихла

ВИДАВНИЦТВО

Чернівці

УДК 82-3
М 79

Моргенштерн, Сома
Син блудного сина. Перший роман трилогії «Іскри в безодні» / Сома Моргенштерн ; пер. з нім. Петра Рихла. – Чернівці : Книги – XXI, 2024. – 400 с.

ISBN 978-617-614-660-5 (трилогія «Іскри в безодні»)
ISBN 978-617-614-661-2 (перший роман трилогії «Іскри в безодні», паперове видання)
ISBN 978-617-614-559-2 (перший роман трилогії «Іскри в безодні», електронне видання)

Зміст

Трилогія Соми Моргенштерна «Іскри в безодні» присвячена рідкісній в німецько-єврейській літературі темі релігійного ренегатства. На прикладі подільської поміщицької родини Могилевських з Добропілля показано, якою непоправною травмою обертається для побожної єврейської родини трагедія віровідступництва одного з її представників, Йосифа Могилевського, і як важко відбувається процес навернення до віри предків і свого єврейського коріння його вихованого в лоні християнства нащадка. Перший роман трилогії «Син блудного сина», переклад якого пропонується українському читачеві, вийшов друком у Німеччині в 1935 р. й отримав захоплені відгуки таких сучасників, як Стефан Цвайг, Герман Гессе, Роберт Музіль, Йозеф Рот, Вальтер Беньямін та ін.

GOETHE
INSTITUT

The translation of this work was supported
by a grant from the Goethe-Institut.

GEDANKEN
DACH

Книга видана за підтримки Українсько-
німецького культурного товариства м. Чернівців

<i>Передмова</i>	7
КНИГА ПЕРША	33
КНИГА ДРУГА	91
КНИГА ТРЕТЯ	149
КНИГА ЧЕТВЕРТА	219
КНИГА П'ЯТА	305
<i>Глосарій</i>	387

Усі права застережено. Відтворювати будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та в будь-який спосіб, зокрема електронно, без письмової згоди правовласників заборонено.

Soma Morgenstern: Funken im Abgrund: Band 1.
Der Sohn des verlorenen Sohnes © zu Klampen Verlag, Lüneburg 1996.

© Книги – XXI, 2024, видання українською мовою
© Петро Рихло, 2024, переклад
© Анна Стьопіна, 2024, обкладинка

Соба Моргенштерн і його трилогія «Іскри в безодні»

До середини 1990-х років ім'я Соми Моргенштерна було відоме в німецькомовному культурному просторі хіба германістам і спеціалістам з єврейської літератури. Воно й не дивно: він покинув цей простір ще в березні 1938 року, в день аншлюсу Австрії, наспіх, майже без багажу заскочивши у вагон останнього потяга, який іще без нацистського контролю прямував із Відня до Базеля, щоб невдовзі дістатися Парижа. Далі, з початком війни, на нього чекав тернистий шлях неймовірних життєвих випробувань із численними арештами, ув'язненнями й таборами для інтернованих, шлях, який зрештою привів його на американський континент, до Нью-Йорка, де він прожив понад три десятиліття, майже повністю втративши за цей час будь-які контакти зі старою Європою.

Найважливішим екзистенційним чинником творчості письменника є, як відомо, мова його творів. Своім корінням кожна мова сягає у прадавні доісторичні часи й формує затим у довгому ланцюгу поколінь особливості свідомості

та психіки народу, накладаючи свій відбиток на кожного члена мовної спільноти, незалежно від його етнічної приналежності. Бувши вихідцем з єврейської родини, Сома Моргенштерн писав, однак, не їдишем, а німецькою, увібравши в себе все створене цією мовою впродовж багатьох століть як свій нетлінний духовний спадок. Цій мові він залишився вірним до кінця, навіть провівши у США майже половину свого свідомого життя. Але саме ця обставина фатально відбилася на його письменницькій долі. Бувши відірваним за океаном від німецького літературного процесу, німецьких видавництв, німецьких читачів, він опинився осторонь від стовбового шляху розвитку німецької літератури. І хоча його книжки й виходили в США в англійських перекладах і вельми позитивно сприймалися тамтешньою літературною критикою, проте вони так і не стали там помітним літературним явищем, оскільки залишалися в Америці творіннями іншомовного чужинця.

Ще важливішою причиною байдужості видавництв і читачкої публіки до творів письменника була їхня тематика, яка різко контрастувала з тодішніми літературними трендами. Сома Моргенштерн мав, за висловом Гершома Шолема, «набагато сильнішу єврейську прив'язаність, аніж [...] більшість тих письменників, у колі яких він обертався»¹. Отож і в його творах, насамперед у романах, найперше втілювалася ця прив'язаність: єврейська проблематика відіграє в них ключову роль. Однак у часи, на які припала активна фаза його літературної діяльності, ця тематика виявилася надто проблемною як у самій Німеччині, так і в низці інших європейських країн, де наприкінці 1930-х років, після

приходу в них до влади профашистських політичних режимів, відчутно посилювалися антисемітські тенденції, отож єврейські теми його романів виявилися не на часі, вони видавалися анахронічними. Але саме таке тематичне спрямування найбільше відповідало його духовній і психологічній сутності, воно постало з усього життєвого досвіду письменника, було стрижневою віссю його буття. Мусило минути кілька десятиліть, перш ніж його твори, особливо романна трилогія «Іскри в безодні», були осмислені як вагомий внесок в історію німецької літератури. Вирішальну роль тут відіграло підготовлене й видане в 1994–2000 роках німецьким культурологом Інгольфом Шульте 11-томне зібрання творів Соми Моргенштерна², яке стало чи не найбільшим літературним відкриттям останніх десятиліть і відразу поставило письменника в ряд класиків німецькомовної літератури ХХ століття. Відтоді його ім'я називають на одному подиху з іменами Йозефа Рота, Стефана Цвайга, Роберта Музіля, Германа Броха й інших відомих австрійських авторів міжвоєнної доби. «Жодне нове відкриття в історії літератури останніх років не було таким важливим і змістовним, як відкриття Соми Моргенштерна»³, – наголошував після виходу зібрання творів письменника відомий австрійський літературознавець Венделін Шмідт-Денглер.

Щоби сповна досягнути духовні обрії затіненого буття Соми Моргенштерна, необхідно простежити незвичні, нерідко карколомні етапи його біографії. Сома (Соломон) Моргенштерн народився 3 травня 1890 року у східно-подільському

² Soma Morgenstern. Werke in Einzelbänden. Bände 1–11. Herausgegeben von Ingolf Schulte. Lüneburg: zu Klampen Verlag 1994–2000.

³ Див. цитату на тильній стороні обкладинки книжки: Raphaella Kitzmantel. Eine Überfülle an Gegenwart. Soma Morgenstern. Biographie. Wien: Czernin Verlag 2005.

¹ Walter Benjamin, Gershom Scholem. Briefwechsel 1933–1940. Herausgegeben von Gershom Scholem. Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag 1980, S. 306, Anm. 2.

селі Будзанові (нині Буданів), яке тоді, як і весь коронний край «Галичини і Володимирії», належало до Габсбурзької монархії. Він був п'ятою, наймолодшою дитиною в багатодітній родині Авраама Моргенштерна та його дружини Сари («Салі»), уродженої Шварц. Батько майбутнього письменника, дрібний торговець, пізніше орендар і управитель фільварків у селах між Трембовлею (нині Тереховля) і Бучачем, вважався благочестивим хасидом і навіть мав рабинську ліцензію. Родина часто змінювала місце проживання: Моргенштерни мешкали поперемінно в Лошневі, Доброполі, Бурканові, Ладичині – селах, у яких Авраам Моргенштерн управляв панськими маєтками. Удома розмовляли їдишем, але ще в дитинстві Сома добре володів мовами неєврейського середовища – німецькою, польською та українською.

Німецьку мову він засвоїв уже в ранньому віці з домашніми вчителями та під час інтенсивної лектури завдяки наполяганням батька, який часто говорив йому: «Ти можеш вивчати що завгодно, але якщо ти не знаєш німецької, то ніколи не станеш освіченою людиною»⁴. Польська прийшла до нього ще в сільській початковій школі, згодом він добре опанував її в Тернопільській польській гімназії, куди вступив проти волі батька, який хотів прищепити своєму синові традиційний спосіб життя побожного хасида. Там у нього прокинулася також цікавість до літератури. Бувши гімназистом, він замовляв собі німецькі й польські книжки у львівській бібліотеці. Але першою мовою малого Соми була українська, він перейняв її від своєї української годувальниці, тож

без жодних проблем міг спілкуватися нею як під час навчання у сільських школах, так і під час дитячих забав та ігор з українськими дітьми. У своїх творах він неодноразово наводить фрагменти українських народних пісень, українські прислів'я і приказки, які чув у дитинстві та юності. Вплив української мови був таким відчутним, що позначився навіть на його артикуляційному апараті, тож пізніше він розмовляв іншими мовами, яких знав із пів десятка, з чітко вираженим українським акцентом.

1908 року, ще будучи гімназистом, молодий Моргенштерн уперше побував у Львові на театральній виставі за драмою «Судді» Станіслава Виспянського, яка справила на нього таке глибоке враження, що хлопець вирішив стати театральним критиком. Це, звісно, знову-таки розходилося з релігійними переконаннями батька, який негативно ставився до єврейської емансипації і вважав, що зрештою вона приводить до асиміляції й відпаду від віри предків. «Спочатку гімназія, а потім шмад» (перехід у християнство) – ці слова письменник вкладає в уста чортківського рабі в першій частині трилогії «Іскри в безодні». У старших класах гімназії під впливом ідей «просвітницького матеріалізму», особливо книжки Людвіга Бюхнера «Kraft und Stoff» («Сила й матерія»), Сома Моргенштерн пережив певне духовне роздвоєння, на якийсь час навіть став учасником забороненого сіоністського гуртка, в якому пропагувалися ідеї, що загрожували підризом юдейського віровчення. Однак рання смерть любого батька, який 1910 року трагічно загинув у результаті нещасного випадку, впавши з коня, – смерть, яку син сприйняв як кару за «вільнодумство», знову на повернула його в лоно юдаїзму, який відтепер він вважав своєю духовною спадщиною й опорою. До кінця своїх днів Моргенштерн залишався глибоко віруючою людиною, але прагнення до знань було

⁴ Ingolf Schulte. Soma Morgenstern – der Autor als Überlebender. In: Soma Morgenstern. Joseph Roths Flucht und Ende. Erinnerungen. Herausgegeben und mit einem Nachwort von Ingolf Schulte. Lüneburg: zu Klampen Verlag 1994, S. 303.

в ньому настільки нестримним, що він так і не зміг приборкати в собі цієї пристрасті.

У вересні 1912 року молодий Сома Моргенштерн поїхав до Відня, щоб розпочати там вивчення права. Це було ще батькове бажання, який мав загострене відчуття справедливості й у вимушеному компромісі з тенденціями часу, що відкривали перед єврейською молоддю нові професійні перспективи, погодився, щоб його син здобув юридичну освіту й у майбутньому став суддею – не адвокатом, діяльність якого в його очах асоціювалася із махінаціями і крутіством, а саме суддею, котрий повинен відновлювати у світі вищу справедливість. Цю волю покійного Сома сприйняв як батьківський заповіт, який постановив собі виконати, хоча його більше вабила до себе література. Тож він ревно студіював юриспруденцію. Але невдовзі, саме під час його літніх канікул у Галичині, вибухнула Перша світова війна, і йому разом із матір'ю і сестрою довелося рятуватися втечею від російського наступу, під час якої вони втратили майже все своє добро. Сома записався добровольцем на фронт і був зарахований у Тернопільський домашній полк (піхотний полк № 15), який дислокувався у Вільдоні (Штирія). У його обов'язки входила закупівля коней для австрійської армії – сфера, яка була добре знайома йому ще з дитинства. 1918 року, після поразки Австро-Угорщини у війні й розпаду монархії, він повернувся як лейтенант запасу до Відня і продовжив навчання на юридичному факультеті, яке завершив 1921 року, отримавши ступінь доктора права. У такий спосіб, він частково виконав волю батька, проте відмовився робити подальшу юридичну кар'єру. Крім того, австрійський паспорт молодого юриста невдовзі втратив чинність, оскільки його вітчизна, Галичина, згідно з Сен-Жерменською мирною угодою, тимчасом стала частиною Польської держави. Тільки 1929 року йому

вдалося відновити своє австрійське підданство, але на той час він уже повністю віддався журналістиці, отож про повернення до юридичної діяльності не могло бути мови.

У літературі Сома Моргенштерн уперше спробував заявити про себе як драматург. 1920 року він переклав німецькою мовою вже згадувану віршовану драму Виспанського «Судді», а в наступні роки написав дві п'єси – «Er und Er» («Він і Він») та «Im Dunstkreis» («У чадному колі»), однак не знайшов для них ні видавця, ні театру. Тоді Сома вирішив реалізуватися як театральний і музичний критик, про що мріяв іще гімназистом. 1924 року молодий Моргенштерн познайомився у Відні з дочкою данського диригента Пауля фон Кленау, через яку згодом налагодив стосунки з видавцем німецької ліберальної газети «Frankfurter Zeitung» Генріхом Сімоном, який доводився їй дядьком. Невдовзі на сторінках цієї газети, а також у часописах «Berliner Tageblatt», «Die Literatur», «Vossische Zeitung» почали з'являтися його репортажі, рецензії, огляди. 1926 року Моргенштерн на якийсь переїхав час до Берліна, а 1927-го – до Франкфурта-на-Майні, де отримав посаду редактора культурного відділу газети «Frankfurter Zeitung». Однак у Німеччині він почував себе не вельми комфортно, тому 1928 року повернувся, як кореспондент цієї газети, назад до Відня, де влітку того самого року одружився з Інгеборг фон Кленау. 24 жовтня 1929 року в Моргенштернів народився син Дан, який стане відомим американським істориком джазу і джазовим архіваріусом.

Як культурний оглядач газети «Frankfurter Zeitung» Моргенштерн до 1933 року опублікував на її сторінках приблизно 200 статей. Стиль і манера його письма були доволі незвичними, вони відрізнялися від публікацій професійних журналістів. «Він ніколи не намагається створювати образ об'єктивного репортера, а залишається у своїй суб'єктивній перспективі.

Він розповідає про події з погляду залученого до співучасті Я, щоб відтак окидати поглядом цілий світ. У результаті виникають поетичні тексти, в яких він поєднує власне повсякдення з актуальними подіями часу»⁵, – зазначає австрійська дослідниця творчості письменника Рафаела Кіцмантель.

Журналістська робота створила Сомі Моргенштерну реноме високочолого інтелектуала та значно розширила коло його контактів, сприяла зближенню з багатьма відомими письменниками та провідними діячами культури. До кола його близьких друзів належали композитори Кароль Ратгауз, Альбан Берг, Ганс Ейслер, Антон Веберн, Густав Малер, Ернст Кренек, скрипаль Рудольф Коліш, піаніст Едуард Штойерман, диригенти Яша Горенштейн і Отто Клемперер, письменники Йозеф Рот, Стефан Цвайг, Франц Верфель, Герман Брох, Роберт Музіль, Еліас Канетті, архітектор Йозеф Франк, журналіст Карл Чуппик, філософи й культурологи Ернст Блох, Теодор Адорно, Вальтер Беньямін, Зігфрід Кракауер, знаменита віденська світська левиця Альма Малер-Верфель та ін. Своїх друзів він вважав найбільшим щастям свого життя. Наділений особливим талантом спілкування, він із такою увагою ставився до них і водночас сам був настільки цікавим, іронічним, дотепним оповідачем і співрозмовником, що завжди перебував у центрі уваги товариства, а його відсутність у компанії, яка збиралася переважно у віденських кав'ярнях, щоразу гостро відчувалася як прикра прогалина.

Однак журналістська діяльність, попри всю її широту й інтенсивність, не задовольняла творчих амбіцій Моргенштерна, його вабила до себе художня література. 1930 року він розпочав роботу над першим томом своєї романної трилогії «Іскри в безодні». Поштовхом до її написання

став світовий конгрес правовірних юдеїв («Агудас Ісроель»), який відбувся у вересні 1929 року у Відні й на якому Сомі Моргенштерн був акредитований як журналіст газети «Frankfurter Zeitung». Проте очікуваного газетою репортажу про конгрес він так ніколи й не написав, оскільки все побачене й почуте на ньому настільки вразило його, що вимагало іншої, набагато масштабнішої жанрової форми.

На цьому конгресі, – згадує письменник, – я зустрів євреїв, які, так би мовити, *ad oculos* показали мені, чому єврейський народ зміг пережити дві тисячі років вигнання. Ні нова ідишистська, ні навіть гебрайська белетристика не дали мені такої чіткої картини. Враження було таким приголомшливим, що через кілька днів я відмовився від наміру описати все це у статті. У мене з'явилося відчуття, що я мушу передати своє враження у книжці. Через кілька тижнів я вже мав її план у голові, проте не написав жодного слова. Через кілька місяців і книжка вже не задовольняла мене. [...] Минув цілий рік, перш ніж я заспокоївся і набрався мужності, щоб почати писати.⁶

Перший том трилогії під заголовком «Син блудного сина» вийшов друком 1935 року в берлінському видавництві Еріха Райса накладом у 4000 примірників, який упродовж року був повністю розпроданий. Робота над продовженням трилогії припала на чорні роки панування нацистського режиму й розв'язаної ним Другої світової війни, що надзвичайно негативно відбилося на долі письменника, життя якого трагічно надломилося: після гарячкової втечі з Відня в день аншлюсу Австрії (дружина із сином змушені були

⁵ Soma Morgenstern. Joseph Roths Flucht und Ende. Erinnerungen. Herausgegeben und mit einem Nachwort von Ingolf Schulte. Lüneburg: zu Klampen 1994, S. 113.

⁵ Raphaela Kitzmantel. Eine Überfülle an Gegenwart, S. 98.

залишитися у Відні, оскільки Дан хворів на скарлатину) йому судилася незавидна стежа вигнанця, на якого за кожним рогом чатувала смертельна небезпека. За цей час були втрачені рукописи майже готових текстів другого і третього томів, які йому пізніше довелося реконструювати по пам'яті, тож наступні частини трилогії – «Іділія в екзилі» й «Заповіт блудного сина» – з'явилися тільки за багато років, причому не в оригіналі, а в англійському перекладі. Прибувши навесні 1938 року до Парижа, Моргенштерн оселився у скромному пансіоні (Hôtel de la Poste, 18 rue de Tournon) неподалік Люксембурзького саду, де мешкав також його близький товариш іще зі студентських часів Йозеф Рот, із яким він пліч-о-пліч прожив там багато місяців аж до смерті останнього і згодом увічнив свого друга в книжці спогадів «Joseph Roths Flucht und Ende» («Втеча й кінець Йозефа Рота»).

Трилогія Соми Моргенштерна присвячена надзвичайно болісній темі – крахові пов'язаних із процесами емансипації сподівань та ілюзій європейського єврейства, яке із часом змушене було усвідомити, що шлях асиміляції, який воно торувало в діаспорі впродовж десятиліть, зрештою виявився хибним. У романах трилогії письменник змальовує історію східно-єврейської ортодоксальної родини Могилевських, один із нащадків якої «відпав» від юдейського віровчення, одружившись із «вихресткою», і поступове навернення його сина, віденського студента архітектури Альфреда Могилевського, до свого єврейського коріння і своєї єврейської ідентичності. Назва трилогії «Іскри в безодні» (первинна назва – «Die gelobte Welt» / «Світ обітований»)⁷ символізує

розкиданих світом євреїв діаспори, багато з яких забули у вигнанні предківські звичаї і предківську віру. Символічний сенс цього заголовка автор пояснює у своєму пізнішому, просякнутому біблійним пафосом, містично забарвленому романі «Кривава колона», який можна вважати мовби епілогом до трилогії: «Вас прирекли на вигнання, щоб ви збирали іскри святості, які впали в нечисті безодні темряви, позаяк під час творення світу розбилися посудини творіння. Збирати загублені іскри творіння, якими заволоділи демони нечистих безодень, – це місія Ізраїлю у вигнанні»⁸.

Дія трилогії Соми Моргенштерна «Іскри в безодні» розгортається, за винятком віденських епізодів, пов'язаних із конгресом правовірних євреїв, наприкінці 1920-х років у подільському селі Добропілля (Dobropolje). На географічній мапі Тернопільської області можна віднайти село Доброполе, розташоване між ріками Стрипою і Серетом, себто в тій місцевості, де минуло дитинство Моргенштерна, проте у трилогії йдеться, очевидно, про фіктивний, збірний образ подільського села, в якому автор поселяє своїх персонажів. Загалом топографія романів відтворює реальні, хоч подекуди й зашифровані, дещо видозмінені назви населених пунктів Поділля: так, наприклад, повітове містечко Теремовля фігурує тут як Рембовля, містечко Козова – як Козлова, містечко Гусятин позначене тільки скороченням «Г.» тощо. Назву Dobropolje автор обрав, мабуть, із семантичних («добре поле» містить у собі позитивні конотації) та евфонічних міркувань (потрійний асонанс «о»). У первинних начерках твору воно мало називатися Острівці (Ostrowce)⁹.

⁷ Ingolf Schulte. Nachwort des Herausgebers. In: Soma Morgenstern. Das Vermächtnis des verlorenen Sohnes. Dritter Roman der Trilogie «Funken im Abgrund». Herausgegeben und mit einem Nachwort von Ingolf Schulte. Lüneburg: zu Klampen Verlag 1996, S. 375.

⁸ Soma Morgenstern. Die Blutsäule. Wunder und Zeichen am Sereth. Lüneburg: zu Klampen 1997, S. 149–150.

⁹ Ingolf Schulte. Nachwort des Herausgebers. In: Soma Morgenstern. Das Vermächtnis des verlorenen Sohnes, S. 377.

Основна колізія трилогії побудована на жахливому, нечуваному з погляду правовірного єврея релігійному переступі Йоселе Могилевського, який під час своїх університетських студій у Відні одружується з панянкою Пешек, родина якої свого часу перейшла в католицьку віру. Відтоді його ім'я викреслене з родинних анналів, його заборонено згадувати, навіть вимовляти в домі його батька, добропільського поміщика Юди Могилевського. Про те, якою незмивною ганьбою і непоправною трагедією обертався для євреїв такий крок, можна довідатися вже з творів уродженця Чорткова Карла Еміля Францоza чи з раннього оповідання Юрія Федьковича «Ренегат»¹⁰. Після переступу Йоселе родина оплакує його як померлого – ще задовго до того, як на початку Першої світової війни його скосила на східному фронті російська куля. За багато років молодший брат Йоселе Могилевського Вольф (Вельвель), який успадкував у Добропіллі батьківський маєток і господарює там як сільський дідич, потрапляє на світовий конгрес побожних юдеїв до Відня і випадково зустрічається там зі своїм небожем, сином «віровідступника» Альфредом, який саме переживає кризу ідентичності. Вихований матір'ю і бабусею в католицькому дусі, Альфред відчуває однак духовний дискомфорт внаслідок роздвоєння між своїм християнським світовідчуттям і своєю етнічною єврейською приналежністю і згодом більше не бажає належати до тих, кого зневажливо та презирливо називають «ein Jud», себто не хоче більше бути «євреєм з апострофом», а прагне стати повноцінним «Jude» – євреєм, свідомим свого коріння і походження. На запрошення свого дядька Вельвеля він прибуває в Добропілля, де починається

процес його духовного відродження – навернення душі до Господа, до віри та звичаїв своїх предків.

Другий том трилогії «Ідилія в екзилі» змальовує перший рік перебування протагоніста в Добропіллі. Для Альфреда переселення в село означає тотальну зміну парадигми його дотеперішнього буття: він залишає в минулому звичний уклад свого урбанного світу і з часом вживається в рустикальну атмосферу, яка спершу діє на нього екзотично. За цей єдиний рік колишній віденський студент отримує стільки нових знань і вражень, що для них йому в австрійській столиці, де він народився і зростав, знадобилися б цілі десятиліття. Він захоплено спостерігає за феєрією збирання врожаю ячменю, що в його очах виглядає, мовби якийсь архаїчний ритуал; бере участь у церемонії єврейського шабату, який відбувається в колі побожних східноєвропейських євреїв навколишніх сіл у т. зв. дідусевій кімнаті, – церемонії, під час якої його, як повноправного члена релігійної громади, уперше викликають до читання Тори; інтенсивно вивчає святі книги під ніжною опікою дядька, а основи сільського господарства – під пильним наглядом старшого управителя Янкеля Крістіамполера; переживає перше романтичне кохання до вродливої доньки сільського теслі – «циганки» Доні; знайомиться зі способом життя, обрядами та звичаями сільських мешканців Добропілля; заводить дружбу з геніальним хлопчиком Ліпушем (Ліпале), який із пам'яті може намалювати кордони будь-якої країни; стає свідком підступної підривної діяльності секретаря сільської громади, польського шовініста Вінцентія Любаша, який розпалює ворожнечу між українським «старим» і польським «новим» селом, щоби налаштувати їх одне супроти одного й розділити ще недавно мирну сільську громаду на два непримиренні ворожі табори; зрештою, перед ним відкриваються жахливі сцени кривавого побоїща між

¹⁰ Юрій Федькович. Ренегат / Пер. з нім. Петро Рихло. В: Юрій Федькович. Твори. Том другий: Проза. Чернівці: Видавництво «Буковина», 2010, с. 270–277.

обома частинами села, яке невдовзі перетворюється на справжній погром, в якому важко поранено десятки мешканців і замордовано малого Ліпале. «Тут інше небо. [...] Під цим небом могла б іще процвітати єдність усіх речей», – констатував захоплено Альфред, коли вперше прибув у Добропілля. Ці слова стоять на початку другого роману трилогії. Наприкінці книжки, після убивства Ліпале, Альфред думає: «Зір на небі сьогодні не було. [...] Тут – просто інше пекло». Ця різюча рамкова конструкція книжки знаменує кінець мирного співіснування у Добропіллі й постає мовби передвістям близьких політичних потрясінь у Європі, масштаб яких набагато перевершить добропільську трагедію. З такої перспективи заголовок книжки «Ідилія в екзилі» звучить майже саркастично.

У центрі третього тому трилогії, який має назву «Заповіт блудного сина», стоїть, написаний в останні тижні перед загибеллю на фронті, довжелезний лист Йосселе до Альфреда – своєрідне послання в майбутнє, тестамент синові, покликаний пояснити йому мотиви батькового «відступництва». Це послання з минулого, яке запечатаним привозить у Добропілля віденський опікун Альфреда доктор Стефан Франкль, Альфред повинен був, згідно з батьківською волею, відкрити по досягненні свого двадцятиліття. Текст цього листа, який разом із Альфредом читають також його дядько Вельвель, старший управитель Янкель і прибулий до Добропілля доктор Франкль, займає більшу частину третього тому. Однак це не просто вставний епізод, а своєрідний «роман у романі», який в усіх подробицях розкриває історію «ренегатства» Йосселе. Автор дає нам зрозуміти, що конфлікт Йосселе зі світом ортодоксального єврейства був великою мірою зумовлений темнотою й фанатизмом останнього, які відштовхнули від нього старшого нащадка роду Могилевських. Важливу роль тут відіграють

сновидіння Йосселе – вони переносять нас в атмосферу магічного реалізму, коли стирається грань між явиною і сном, а в сцені містеріального «суду» над Йосселе виразно звучать кафкіанські нотки. Глибока символіка єврейського буття розкривається також в алегоричному сновидінні Альфреда, в якому віщий лелека наставляє його: «Ми, лелеки, маємо дві вітчизни. [...] Ми любимо обидві. Але високий час нашого лелечого життя не тут і не там. [...] Високий час нашого життя – це шлях, політ, ширяння»¹¹. Віднині Альфред прагне стати не тільки спадкоємцем маєтку та зразковим сільським господарем у Добропіллі, а й сам хоче здобути агрономічну освіту й заснувати на базі успадкованого помістя сільськогосподарську школу для підготовки єврейських піонерів, переселенців до Палестини.

На прикладі родини Могилевських Сом Моргенштерн у своїй трилогії змальовує трагедію єврейської асиміляції, яка супроводжується кризою родинних стосунків, втратою екзистенційних і вартісних орієнтирів, глибоким розчаруванням у перспективах діаспорного буття. Заразом в образі протагоніста Альфреда Могилевського, який робить спробу подолати її наслідки наверненням назад до єврейської ідентичності (т. зв. тешува), втілено тип «наївного» героя, своєрідного єврейського Парціфаля, що випадково відкриває для себе потаємний зміст «іншого» буття і прагне реалізувати його, порвавши зі своїм дотеперішнім існуванням. У пошуках цього буття є також оптимістичні нотки відродження єврейського етносу в дусі ідей основоположника політичного сіонізму Теодора Герцля, програмова праця якого «Der Judenstaat» («Єврейська держава»)

¹¹ Soma Morgenstern. Das Vermächtnis des verlorenen Sohnes. Dritter Roman der Trilogie. Herausgegeben und mit einem Nachwort von Ingolf Schulte. Lüneburg: zu Klampen, 1996, S. 352.

та роман-утопія «Altneuland» («Стара нова земля») вказували євреям новий перспективний шлях їхнього подальшого історичного розвитку. Власне кажучи, фінал третього тому трилогії, в якому Альфред остаточно вирішує залишитися в Добропіллі та сприяти розвитку сільського господарства на нових, прогресивних засадах, окреслює саме таку перспективу.

Водночас автор розгортає тут широку панораму життя подільського села міжвоєнного часу крізь призму стосунків євреїв, українців і поляків. Звісно, найповніше у творі єврейського автора представлено саме світ сільського єврейства, і в цьому полягає унікальність трилогії Моргенштерна в німецькомовній літературі: ніхто з німецькомовних авторів не змалював цей світ так багатогранно і рельєфно, як він. Проте в його творі цей світ також невіддільний від світу українців і поляків. Усі три народності живуть у Добропіллі не ізольовано одна від одної, між ними є доволі жваві соціальні, господарські й релігійні контакти. Уже той факт, що Йоселе Могилевський обирає для своєї релігійної конвертації не офіційну, панівну в Австрії католицьку конфесію, а значно ближчу й ріднішу йому греко-католицьку віру, обряди й ритуали якої були знайомими з дитинства, свідчить про те, якими тісними були такі зв'язки на різних рівнях. Але оскільки на той час панівною в Галичині нацією вважалися поляки, які за кожної нагоди намагалися підкреслювати це, то автор, якому поняття справедливості було прищеплене ще з дитинства, а згодом теоретично підкріплене під час його юридичних студій у Відні, є тут насамперед рупором пригноблених народностей – євреїв та українців. У єврейське життя письменник глибоко проникає аж до побутових і ритуальних деталей, проте не меншу симпатію демонструє він і до українців, хоча здебільшого вони фігурують

у його трилогії в ролі другорядних персонажів (наприклад, винятково добродушний і людяний кучер Панько). І хоча письменник зображує життя тільки однієї єврейської родини, вона є мовби мініатюрним зліпком життя всього східноєвропейського єврейства з його традиціями, звичаями, родинними проблемами та щоденними турботами. «Особливе досягнення Моргенштерна, – стверджує американський германіст Альфред Гольцель, – полягає в тому, що в нього, і тільки в нього одного, уся трагедія європейського єврейства XX століття наявна в літературній формі»¹².

Після виходу 1935 року першого тому трилогії такі видатні літературні метри як Стефан Цвайг, Герман Гессе, Роберт Музіль, Йозеф Рот, філософи й культурологи Гершом Шолем, Зигфрід Кракауер, Вальтер Бенямін висловили своє захоплення романом і пророкували Сомі Моргенштерну велике літературне майбутнє. Так Музіль, прочитавши перші сто сторінок надісланого йому рукопису першого тому, у листі до автора стверджував, що якби з Моргенштерном найближчим часом раптом трапилося щось непередбачуване, то вже ці розділи роману належать до світової літератури¹³. Не менш захоплено відреагував на перші розділи твору і Стефан Цвайг, який у своєму листі до автора від 22 серпня 1935 року зазначав: «Я не перебільшу, коли скажу Вам, що вже давно не читав нічого кращого й цікавішого, ніж перша частина цієї книжки до прибуття Вельвеля до Відня. Усе краще із благословенного мистецтва наявне

¹² Alfred Hölzel. Soma Morgenstern. In: Deutschsprachige Exilliteratur seit 1933, Bd. 2: New York. Herausgegeben von John M. Spalek und Joseph P. Strelka. Bern; München: Francke Verlag 1989, S. 687.

¹³ Див. Ingolf Schulte. Nachwort des Herausgebers. In: Soma Morgenstern. Das Vermächtnis des verlorenen Sohnes, S. 381.

тут разом: барва, світло, сила і напруга – так починається книжка, яка має претензії стати класичною для своєї нації»¹⁴. А у своїй рецензії на вихід першого тому трилогії у видавництві Еріха Райса, уміщеній у берлінському єврейському тижневику «C.V.-Zeitung» (Central-Verein-Zeitung), Курт Пінтус наголошував: «Навіть незалежно від матеріалу, який зворушує і хвилює кожного єврея, ця книжка є шедевром високого рангу [...] справді єврейською книжкою, унікальною в сучасній єврейській літературі»¹⁵. Утім, попри такі схвальні оцінки провідних літераторів доби, у тодішній німецькій та австрійській пресі, яка контролювалася нацистами, роман єврейського письменника був повністю проігнорований.

Із початком Другої світової війни французький уряд оголосив Моргенштерна ворожим іноземцем і його, як австрійського громадянина, інтернували. Почалася унікальна одісея, що характеризувалася багатьма арештами, ув'язненнями та спробами втечі. Свое перебування в таборах для інтернованих (Stade de Colombes, Montargis, Stade Buffalo, Audierne, Centre de Brebaut) він пізніше в дещо відчуженій формі описав у праці «Flucht in Frankreich» («Втеча у Франції», 1941–1943) з перспективи арійського письменника Петриковського, який виступає тут як alter ego автора. Через Марсель, Касабланку й Лісабон Моргенштерну вдалося, зрештою, у квітні 1941 року емігрувати до Нью-Йорка. Його мати, брат Мойсей і сестра Гелена були тимчасом замордовані в німецьких концтаборах. Моргенштерн оселився у скромній кімнатці нью-йоркського готелю «Park Plaza» біля Центрального парку, де потім самотньо мешкав понад

чверть століття – аж до 1967 року. Навіть після прибуття до Нью-Йорка дружини із сином він, звиклий за цей час до самотності, найняв для них окреме помешкання, і тільки в останні роки життя, після перенесеного серцевого нападу, переїхав до своєї сім'ї.

1946 року опублікований перший том трилогії «Іскри в безодні» англійською мовою, а 1947 і 1950-го з'явилися дві інші частини в англійських перекладах. Хоча ці публікації, здійснені американськими видавництвами, і були для письменника відрадними явищами, проте він мріяв побачити свою трилогію насамперед в оригіналі. Однак знайти у перші повоєнні роки німецького видавця для трилогії з єврейського життя було непросто. Тільки 1963 року видавництво «Kiepenheuer & Witsch» спромоглося випустити у світ третю частину трилогії, однак у скороченому та стилістично згладженому, надмірно уніфікованому редагуванні варіанті під назвою, яка була здатна привести читачів і критиків у замішання, оскільки певною мірою дублювала назву, виданого ще 1935 року, першого тому трилогії: «Der verlorene Sohn» («Блудний син»)¹⁶. Це була єдина публікація Соми Моргенштерна в повоєнній Німеччині.

1948 року Моргенштерн почав писати нову книжку «Die Blutsäule» («Кривава колона») – спробу втілити в літературну форму страхітливі звістки про Голокост, які надходили з Європи. У пошуках адекватного стилю він обрав для неї архаїчну мову, яка, на його думку, мала звучати так, «мовби я ніколи не читав іншої книжки, крім нашого Святого Письма»¹⁷. Роман описує східно-галицьке село

¹⁶ Soma Morgenstern. Der verlorene Sohn. Köln; Berlin: Kiepenheuer & Witsch 1963.

¹⁷ Soma Morgenstern. Die Blutsäule. Zeichen und Wunder am Sereth. Lüneburg: zu Klampen 1997, S. 16.

¹⁴ Ingolf Schulte. Nachwort des Herausgebers. In: Soma Morgenstern. Das Vermächtnis des verlorenen Sohnes, S. 382.

¹⁵ Ibid., S. 382–383.

наприкінці Другої світової війни, в оскверненій синагозі якого німецькі солдати, есесівці, два християнські священники та кілька вцілілих євреїв збираються разом на своєрідне судове засідання, просякнуте містичною атмосферою. Однак автора цікавить тут не так безперечна вина злочинців, як релігійний аспект їхніх злочинів. Роман опублікований спершу 1955 року англійською мовою під назвою «The Third Pillar» («Третя колона»), а його німецьке видання вийшло тільки за десятиліття¹⁸. 1976 року в Тель-Авіві з'явився переклад цієї книжки атавістичною гебрійською (на прохання Моргенштерна, не івритом), який здійснив колишній буковинець, уродженець Путили, ізраїльський поет Манфред Вінклер¹⁹. Уривки із книжки згодом увійшли до єврейського молитовника і є частиною спеціальної літургії на Йом Кіпур (День покаяння). Для Моргенштерна це було найбільшою відзнакою, яку він ставив вище за Нобелівську премію.

Книжці «Кривава колона» судилося стати останньою публікацією Моргенштерна. У наступні роки він працював над автобіографією, але вона так і залишилася незавершеною. У 1970-х роках письменник уклав з її матеріалів два томи спогадів про своїх друзів Йозефа Рота (згадуваний «Joseph Roths Flucht und Ende») й Альбана Берга («Alban Berg und seine Idole» / «Альбан Берг і його ідоли») і написав також щемливі спогади про своє дитинство та юність у Галичині («In einer anderen Zeit. Jugendjahre in Ostgalizien» / «В інші часи. Юні літа у Східній Галичині»). Усі ці праці були опубліковані лише в 1990-х роках у вже також згадуваному

11-томному виданні творів, здійсненому Інго Шульте. Останню з них чудово переклала українською мовою Галина Петросаняк²⁰.

З 1960-х років Сом Моргенштерн працював і над романом під назвою «Der Tod ist ein Flop» («Смерть – це промах»), який теж залишився незавершеним. Герой цього твору, старіючий письменник-емігрант угорського походження Аладар Чанда, який живе в Нью-Йорку, ніяк не може дописати свою дивовижну «Книгу мертвих», оскільки різні фантастичні, містеріальні події щоразу відволікають його від роботи над нею. Дія твору частково відбувається на фіктивному, загубленому десь у Тихому океані, «острові блаженних» із промовистою назвою Еденія, що викликає асоціації зі земним раєм (Едем, нім. Eden). Мешканці острова прагнуть побороти нав'язливі, поширені насамперед у католицькому віровченні уявлення про потойбічне життя. «У своїй пізній творчості Моргенштерн полемізує з ненависною йому смертю та її християнським культом, який він заперечує. Однак він використовує утопічний острів Еденію також для того, щоб піддати загальній критиці західне суспільство. Мешканці острова формулюють страхи і тривоги за нашу планету, якими він переймається. Висловлені пів століття тому, описані в романі проблеми актуальні й сьогодні»²¹, – зазначає щодо цього австрійський знавець творчості письменника Георг Дойч. Ідеться про перенаселення

²⁰ Сом Моргенштерн. В інші часи. Юні літа у Східній Галичині / Пер. з нім. Галина Петросаняк. Чернівці: Книги – XXI 2019.

²¹ Див.: Georg B. Deutsch. Soma Morgenstern, der Magische Realismus und die Jüdische Renaissance: Morgensterns Romane *Der Tod ist ein Flop* und *Der Sohn des verlorenen Sohnes*. In: Bettina Bannasch, Petro Rychlo (Hrsg.). Formen des Magischen Realismus und der Jüdischen Renaissance. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Verlag Verlage 2021, S. 149.

¹⁸ Soma Morgenstern. Die Blutsäule. Zeichen und Wunder am Sereth. Wien; Stuttgart; Zürich: Hans Deutsch Verlag 1964.

¹⁹ Сом Моргенштерн. Амуд Гадамім / Пер. з нім. Манфреда Вінклера. Тель-Авів: Укед 1976 (гебр. мовою).

земної кулі, небезпеку атомної війни, забруднення довкілля, пагубну роль індустріального виробництва продуктів тощо. Роман, який балансує між фантастикою і реальністю, має риси далекоюсяжної соціальної утопії і свідчить про здатність Соми Моргенштерна жваво відгукуватися на болісні проблеми свого часу.

Ця здатність глибоко перейматися чужим болем завжди була притаманною письменникові. У трилогії «Іскри в безодні» ми відчуваємо її чи не в кожному епізоді, де йдеться про долю пригноблених в умовах власної бездержавності євреїв та українців. Симпатіями до українців Сома Моргенштерн завдячує своїй українській годувальниці, яка співала малому хлопчикові українських колискових, дитинству, проведеному серед українських дітей, усій атмосфері дружного співжиття євреїв з українцями в подільських селах Східної Галичини. Після К. Е. Францоza ніхто з німецькомовних письменників так захоплено не писав про українську народну пісню, як Сома Моргенштерн у третьому томі трилогії «Іскри в безодні»:

Жоден народ на землі не обдарований мистецтвом співу так щедро, як українці. Навіть серед наділених музикальністю слов'янських народів жоден не може зрівнятися з ним у співі. [...] А своїми народними піснями, світськими й церковними, він перевершує всі інші народи. Його світські пісні, широкі, як степ, позначені простою і грубуватою, козацько-язичницькою землею чуттєвістю. А в різдвяний час над дзвінком від морозу сніговим ландшафтом розкидається всіяне зорями м'яке християнське небо глибоко побожної української пісні: справжнє християнське диво²².

²² Soma Morgenstern. Das Vermächtnis des verlorenen Sohnes. Dritter Roman der Trilogie, S. 153.

Любов до української пісні, української мови, щирої емпатії до українського етносу Сома Моргенштерн проніс крізь усе своє життя, прагнучи й у приватних розмовах, й у своїй творчості завжди ставати на його бік супроти імперської політики захланих сусідів. На сторінках його книжок ми знайдемо чимало таких свідчень. Непідробним болем за Україну й убивчою іронією на адресу т. зв. аполітичних митців, які намагалися не помічати сталінського геноциду українців, звучать рядки з книжки спогадів Соми Моргенштерна про Йозефа Рота, коли він згадує про український Голодомор 1932–1933 років:

Я завжди захоплювався т. зв. креативними митцями, які, попри всі сум'яття часу, вважали свою творчість найважливішою річчю на світі й не терпіли на цьому шляху жодних перешкод. Це захоплення було й залишилося не зовсім безхмарним. Коли я думаю про те, як якийсь автор роману глибокодумно розмірковує над тим, коли саме його герой має запалити сигарету чи навіть сигару, тоді як як в Україні вбивають сотні тисяч людей, то до мого захоплення примішується доля зневаги та презирства до таких творців і їхніх творінь²³.

За цю безкомпромісну моральну підтримку й оборону нашого народу на світових теренах ми, українці, мали б бути безмежно вдячними Сомі Моргенштерну й популяризувати ім'я і творчість письменника в Україні, щоб хоч якось знівелювати несправедливість долі, яка так жорстоко поведлася з ним, не давши йому за життя шансу бути належно поцінованим.

²³ Soma Morgenstern. Joseph Roths Flucht und Ende, S. 130.

Соба Моргенштерн помер 17 квітня 1976 року в Нью-Йорку, і його смерть заледве була помічена літературною громадськістю. Тільки газета «The New York Times» присвятила йому свій некролог, німецька ж преса зовсім не відреагувала на цю відчутну для світової літератури втрату. За чотири десятиліття, 19 квітня 2016 року, у 4-му районі Відня на будинку, де письменник мешкав від 1934-го до березня 1938 року (Belvederegasse, 10), йому відкрито пам'ятну дошку, а 25 травня 2019 року, у рамках німецько-українського культурного проєкту «Буковинсько-Галицький літературний маршрут», у Буданові, де народився письменник, встановлено бронзове погруддя роботи українського скульптора Володимира Цісарика. Ці пізні вияви меморіальної шани Сомі Моргенштерну, як і вихід в Україні його трилогії «Іскри в безодні», перший том якої український читач нині тримає в руках завдяки фінансовій підтримці Гете-Інституту, є скромними знаками нашої вдячності авторові, який не тільки суттєво збагатив новими темами й барвами історію світового письменства, а й розширив палітру культурних взаємин України зі світом.

Петро Рихло

КНИГА ПЕРША

Як один із численних делегатів конгресу «Законослухняних юдеїв», добропільський поміщик, великий землевласник Вольф Могилевський вирушив до Відня. Це був уже другий світовий конгрес, який мав засідати в перший тиждень серпня 1928 року в австрійській столиці, і вже вдруге єврейська громада повітового містечка вибрала дідича з Добропілля – якого ще називали Вельвелем Доброполером – своїм делегатом. Як один з ініціаторів руху побожних юдеїв, які поклали собі за мету долучити (і знову повернути) юдеїв усього світу до святого вчення, Вельвель Могилевський був зайнятий деякими підготовчими справами і в останній тиждень липня мав у повітовому містечку чимало роботи.

Вельвель Могилевський їздив до Відня неохоче. Колись він провів у цьому місті чотири роки, чотири сумні роки свого життя. Він жив там яко втікач од війни. Це були роки вигнання, нужди, принижень, роки розпаду; розпаду також його родини. У Відні мешкала сім'я його єдиного брата, який загинув на війні, вдова брата і його син, можливо, уже двадцятилітній небіж Вельвеля, про якого він нічого не знав, про якого він не смів нічого знати, хіба що з важким серцем

здогадуватися, як той виростав у великому місті, відчужений від свого народу, відчужений од свого Бога, певно, ще більше, ніж в останні роки свого заплутаного життя був відчужений від Бога та свого народу відлучений брат.

Вольф Могилевський їздив до Відня неохоче, проте на конгрес вирушав із легким серцем. І так яскраво сяяло йому світло тієї мети, яку ставив перед собою конгрес, таким осяйним було світло сподівань, пов'язаних із побожним рухом, що всі тіні, які кидало на конгрес його власне нещастя і нещастя його родини, не могли навіть на коротку мить затмарити поїздки. У сподіванні важливого обміну думками він меланхолійно очікував дня поїздки й упорядковував свої сільськогосподарські справи на десять і чотирнадцять днів, доки триватиме конгрес, і з дбайливістю людини, яка звикла присвячувати себе набагато важливішим справам. Хіба що якась потаємна тривога домішувалася до його очікування, тривога, яка заледве була пов'язана з конгресом, але яка наростала, що ближчим ставав день від'їзду. Й у день від'їзду Вельвель Доброполер був охоплений якимось святковим настроєм і так невимовно ошчасливлений, боцімто це була не подорож на конгрес, а наближення високих свят, приміром, тих, які ще інакше називають Жахливими днями.

2

Вельвель прокинувся рано-вранці. Сонце, що сходило над безкрайніми рівнинами Поділля, саме вдарило своїми першими блискавками саява об зелені ляди віконниць, коли він підвівся з ліжка. Ще сидючи на краєчку ліжка, він потягнувся за склянкою з водою, яка стояла на нічному столику біля блюдця, вилив кілька крапель собі на пальці лівої руки, які з такою ж вправністю змочили пальці правої – й омовіння було завершене. Це своєрідне символічне омовіння. Побожний юдей так омивається на початку дня, однак не задля тілесного очищення. Це омовіння задля очищення перед молитвою. Із заплющеними очима, усе ще сидючи на краєчку ліжка, він видобув зі своїх іще впокорених сном грудей коротку молитву, яка дякує Господові – за повернення душі з перевтілень сну, за благо бути юдеєм, не дай Господи іновірцем, за щастя бути створеним чоловіком, не дай Господи жінкою – коротке попереднє і швиденьке шепотіння, яким побожний юдей розпочинає день, перш ніж настане пора стати до справжньої, великої вранішньої молитви, яку, за переказами, запровадив іще праотець Авраам. Відтак він ґрунтовніше умився для земних турбот,

із дбайливістю і старанням, які стали його звичкою, а частково й строгим ритуалом ще з дитячих років, залагодив низку профанних справ, одягнувся і відправився в «діду-сєву кімнату».

У ще по-нічному затемнених сінях йому назустріч вийшла домоправителька Пєся і так, мовби вона чекала тут цілу ніч, щоби сповістити йому важливу звістку, мовила із причетним сумом у голосі: «Старий Янкель, здається, остаточно з'їхав із глузду; він знову передумав, він не їде з вами». Вельвель, не розуміючи, глянув на сповнене розпуки обличчя Пєсі, відтак повільно зімкнув повіки, мовби опустив перед обридливою челядницею завісу, і знову запитав себе (як часто всі мешканці цього дому замислювалися над цим питанням!): що за злий дух стоїть за цією ніжною істотою на ім'я Пєся, який спонукає її щоразу приносити погані звістки? Пєся також опустила свої повіки. Тільки після цього вона промовила своє ранкове вітання і, здавалося, також почала роздумувати над тим питанням, яке хвилювало її хлібодавця. Але його відволікла вже інша думка. Чому, власне, це мало б бути для мене поганою новиною? – запитав він сам себе. Для чого я, власне, цілими днями вмовляв цього примхливого чоловіка, щоб він поїхав зі мною до Відня? Чим він може допомогти мені там? І позаяк сформульоване подумки чітке запитання зачіпало справу, якої він не дозволяв торкатися навіть собі, навіть у думках про серйозніші речі, він перейшов від роздратування, яке в ньому збудила небажана репліка Пєсі, до справжнього гніву: «Чому ти втручаєшся у справи, в яких нічого не тямиш?». Пєся сприйняла цей закид як очікуваний дар. Вона залишилася на посту. Зі згорбленою спиною, впалими грудьми, тонкими жилавими руками, схрещеними над заокругленим черевцем, вона дивилася стурбованими маленькими очицями на сердитого господаря і сприймала кожен його крок,

що чітко відлунював на кам'яних плитах у довгих сінях, як продовження зарано, в її розумінні, перерваної розмови.

Пєсі саме виповнилося п'ятдесят, вона була майже ровесницею свого хлібодавця і служила в домі вже тридцять років, немолода панянка, всохлий листок на дереві Ізраїля. Вона була худю, костистою, із зів'ялими і грубими рисами обличчя, її голос також звучав в'яло й тонко. Тільки її волосся було молодим і квітучим, прекрасним у своїх огненно-червоних плетінках кіс, яке вона – оскільки була незаміжною – мала право носити також вільно розпущеним у всьому його блисківі. Її називали «Турботна Пєся». Не тому, що в Могилєвських вона жила без зайвих турбот, а тому, що завжди була чимось тяжко стурбована. Вона також дбала про незначущі, але втішливі речі, які стосувалися дому й господарства. «Сто двадцять молочних корів ми маємо цієї весни, вейз мір!» – казала вона з виразом найглибшої турботи. Або: «Трьох бідняків запросив Вельвель наступної суботи до себе, завтра доведеться забити теля, вейз мір!». Вона не жаліла теля, любила бідних людей, була горда й щаслива, коли на шабат вони могли в Добропіллі досхочу наїстися. Але все одно була стурбована. Вона піклувалася про дім, про хазяйство, про сад, про родину, про сільське господарство, про ціле село. Ця безмежна турботливість не шкодила ні її роботі, ні її дозвіллю, яке вона не менше, ніж свою роботу, обставляла турботами. Навіть у суботу поплудні, коли вона, убрана в усе чорне, сиділа в саду чи перед в'їздом до садиби й ковзала поглядом по квітах і деревах, по луках і полях, по пагорбах і лісах, по ставках і комишах, її вузьке чоло було пооране й зіжмакане турботою, а її неспокійні руки, здавалося, обмінювалися у промовистих жестах тяжкими турботами. Багато років тому, коли вона була ще молодою і гарною, брат Вельвеля Йосиф – Йосселе ніжно називали тоді загиблого згодом на війні, ім'я якого, одначе,

уже давно не сміло називатися в домі, — з людський вік тому юний Йосселе одного разу запитав Турботну Песю, яка сиділа в саду, що її так гнітить, і отримав відповідь, яка пізніше стала знаменитою: «Як солодко квітне цього року рапс, вейз мір!». До речі, саме юний Йосселе був тим, хто придумав для Песі перше прізвисько: Медовий пиріг з оцтом. Однак час цілковито пожер солодку субстанцію її сутності, залишилася тільки Турботна Песя.

Голос молільника реб Вельвеля бубонів, бурмотів, співав у «дідусевій кімнаті», він проникав крізь двері та вікна й оживляв тихий ранок тихого дому, проте Песя все ще стояла, замислена, пригнічена та схилена під вагою своїх думок, під блиском свого пурпурового волосся біля сінного вікна в домі Вельвеля Могилевського — осяяна турботою, наче бенгальським вогнем.

3

«Дідусева кімната» розташовувалася у лівому крилі одноповерхового сільського будинку. Це була не найгарніша, але, мабуть, найбільша кімната в домі. Побілені стіни до половини своєї висоти були обшальовані сосновим деревом, не лакованим, як і підлога з погембльованих балок, як і пульти для молитви, що вісьмома рядами по чотири стояли в цій залі. Посередині східної стіни світилася вишита золотим волокном Давидова зірка на темно-червоному тлі завіси, яка закривала арон кодеш, де зберігалася Тора. Уздовж трьох внутрішніх стін стояли книжкові полиці, які, починаючи з верхнього краю дерев'яного обшалівку, підносились аж до стелі, наповнені книгами меншого й більшого формату, зужитими молитовниками в так званих дзеркальних палітурках і великих фоліантах, дерев'яні обкладинки яких були обтягнуті грубою мішковиною. Посередині стелі на латунних ланцюгах звисала люстра з колом жовтавих воскових свічок, із дещо грубішим узором, ніж стрункі білі свічки, прикрашені легким орнаментом, які були вставлені у семирукий світильник біля східної стіни. Крізь чотири великі вікна повздовжньої північної стіни у приміщення проникало

затінене зелене світло. На вікнах не було фіранок, та вони й не були потрібні, позаяк перед ними підносився, круто, наче друга, утворена самою природою, захисна стіна, густо порослий високими буками схил великого добропільського лісу, який, одначе, тільки із цього боку оточував дім ще лісом, а з інших двох сторін був уже парком, садом, зі східного боку навіть фруктовим садом.

«Дідусева кімната» була молільною залою дому, синагогою села, синагогою для євреїв близької сільської околиці, які в усі пори року на шабат і у святкові дні збиралися тут за будь-якої погоди на службу Божу. Хоча її облаштував іще прадід Вельвеля, ребе Моше Могилевський, і в заповіті на всі часи значилась як молільна зала, проте навіть для четвертого покоління вона залишалася «дідусевою кімнатою» і залишиться такою, мабуть, і для п'ятого – коли б із певністю можна було сказати, яким шляхом п'яте покоління мало б довідатися про існування цієї кімнати і в який спосіб йому мало б бути сповіщено про її значення, не присоромлюючи чи навіть не ображаючи водночас це покоління і саму «дідусеву кімнату».

Вельвель злегка притлумив своє невдоволення незграбністю Песі. Заледве він причинив за собою двері, як його опав святковий подорожній настрій останніх днів. Якусь мить він задумливо стояв біля одного із чотирьох вікон Зеленої стіни, дивувався з важкої роси, яка після такої теплої ночі все ще лежала на травах і на буковій гіллі, а поглянувши на березу, яка у своїй срібній ніжності волого й чисто виділялася на небесному тлі серед важких буків, дійшов висновку, що вночі, мабуть, трохи дощило. Затим він приступив до молитви.

Спочатку він загорнувся в широке, жовтаве, із чорною облямівкою по краях покривало, яке називають талесом, і прошепотів кілька вступних формул запопадливими

устами, що ворушилися на заспаному обличчі бородатого чоловіка з дитячою старанністю. Його ліва рука вислизнула з рукава кафтана з репсового шовку; одним-двома завченими в тисячах молитовних днів рухами він закотив рукав сорочки аж до плеча й оголив руку для накладання молитовних ременів, так званих тфілін, які він, попередньо вийнявши їх з оксамитового мішечка, привітав молитовною формулою та поцілунком і швидко намотав від пахви до кінцевої фаланги середнього пальця приписаною, точно відліченою кількістю витків, приказуючи до них слова молитви. Другим молитовним ременем він швидко обвив голову, увінчавши цю петлю на своєму чолі пергаментною капсулою, яка скріплює висловами зі Святого письма союз народу з Богом. І після того як він покрити голову краєм талеса з блакитною шовковою каймою і розправив його на плечах, ребе Вельвель нарешті стояв, наче загнuzданий Господній кінь, готовий до молитви.

Він співав Правічному багато пісень. Давніх, прадавніх співів. Стародавніх, старих і нових мелодій. Прадавні були темні, сповнені важкої врочистості. Це були мелодії молитов, які для буднів мусили бути такими ж строгими, як і для суботи, як і для високих святкових днів. Прадавні були сповнені примхливої, чудернацької радості. Такими є здебільшого мелодії, які стосуються суботніх молитов. Нові також не були надто новими. Такими вони здавалися тільки поряд із прадавніми й давніми. Такими є мелодії буднів. Це вбрання молитов на щодень. Вони такі ж, як і вбрання євреїв цього стражденного краю. Це вбрання прикривало неспокійні, смиренні, виснажені від недоїдання тіла, в яких пульсує прадавня, горда кров; вони скроєні за давнім франкським звичаєм далекої країни, зі своїми барвами, складками, кишеньками, латками та плямами, однак вони були настільки вкорінені у слов'янському сумі цього ландшафту, що їх

неможливо було відділити від його образу. Єврейський молільник співав свої мелодії так, як цей народ співає свої пісні. Для нього у співі важливою була не так мелодія, як слово. Позаяк ці мелодії такі ж скромні й покірні, як і народ, який їх співає: однак слова молитви – як частка Господа – великі й величні. Кожна мелодія здавалася осяяною ореолом слова: вона навпомацки брела у світлі, не осягаючи свого сенсу. «Колись прийде в Сіон визволитель, а з ним і навернені до Якова грішники», – торжествувало слово, а мелодія скаржилася так само, як і та, що плаче: «Поглянь, як потоптана наша честь поганцями, як вони зневажають нас, подібно до нечестивих!». Чи хибилася тут мелодія? Чи хибив тут молільник? Радійте, праведні у вічному Господі, заспіваймо хвалу добродіям! Слово возвеличує свою правду, а мелодія свою: адже ми, мов колосся, розвіяне вітром, як овець, нас пригнали на заклання. У суботу, у святкові дні одні й ті самі молитви могли вдягатися в радісне вбрання мелодій, у будні вони радше вбиралися в тони принуки та суму, суму і приниження.

Вельвель молився – хоча зазвичай він був спокійної і ніжної вдачі – так, як моляться вельми побожні, що запалюються під час молитви – так, як моляться хасиди. Він молився так, як навчився молитися ще дитиною від свого батька. Голос давно померлого Юди Могилевського продовжував жити в молитвах сина. І щойно молільник, якому сьогодні перед поїздкою було так святково на душі, відчував небезпеку відхилитися від мелодії чи навіть од слова, до нього приходив голос батька – так, як у темній кімнаті хтось підводиться і бере за руку того, хто ввійшов, – він спрямовував голос сина у правильне русло. Дух і тіло молільника палали, здавалося, однією пристрастю. Він ходив кімнатою взад і вперед, немовби формули молитви перебували із приміщенням у таємній спілці, яку можна виміряти

у такт співу. Приходило слово, яке він вітав, легко нахилившись усім тілом, як добрий друг, з яким попутно вітаються під час зустрічі. Приходило інше, перед яким молільник зупинявся і з тремтливими колінами церемоніально вклонявся, як перед незримим троном. Приходив спів, назустріч якому він підстрибував танцювальними кроками, як до щасливого переможця. А приходило та відходило й інше, що з ним він зі скаргою, з болісно розпростертими руками прощався, наче з мертвим. Якась мелодія породжувала тон, який розчинявся в повітрі, як голос зітхання мрійника. А інша видавала інший тон, який вільно виривався із грудей, наче дикий крик козака в степу. Раз він зупинився перед арон кодешем, натягнув головну частину талеса на обличчя, немовби хотів у такий спосіб усамотнитися з тою тишею, в якій мешкає Господь, і після проказаної молитовної фрази підніс руки й заплескав у долоні, наче дитина, яка побачила в саду екзотичну барвисту пташку. До Вісімнадцяти благословень він став навпроти східної стіни. У магічному колі «Трьох кроків» він тихо стояв зі зімкнутими, мовби схрещеними ногами, у щасливій віддачі, мовби пташечка сіла на його ліву руку, яку оперізувала священна тфіла, відтак знову розхитувалася всім тілом у дикій пустотливості, праворуч і ліворуч, праворуч і ліворуч, згиналася і нахилилася, як гнучкий комиш під вітром, тремтіла і тріпотіла, наче листок під час бурі.

Минула добра година. Коли реб Вельвель після цього покинув залу для молитви та ступив у саяно освітлені сіни, він виглядав зміцнілим як тілом, так і духом, немовби щойно вийшов з освіжаючого басейну.

Вельвель сів до сніданку край вікна біля брами, що вела до садиби. Сама Песя, а не її кухонна помічниця, накрила на стіл – білий і свіжий, як у суботу, хоча була неділя, позаяк це був день його від'їзду, а поїздка, як здавалося Песі, була сповнена неабияких клопотів. На столі стояли кавники, кавнички, чашки, блюда; кава, молоко, вершки, масло, яйця, житній хліб, млинці з житньої муки, маслянка з маком, млинці з білої муки, збиті яйця, медяник і велика пляшка горілки. Якусь мить Вельвель сидів непорушно. Він перебував іще у стані своєрідного переходу: уже не молільник, але ще не їдець. Почуття благоговіння, яке опало його після вранішньої молитви, збудило в ньому апетит, проте він не квапився. Бо якщо закон строго й не забороняє цього, то все-таки істинно побожного тонкий такт зупиняє торкатися їжі, доки на лівій руці ще помітні сліди від тфліни. Отож він спочатку зовсім маленькими ковточками пригубив трохи горілки, налив собі кави, молока та вершків, додав цукру, помішав і заледве помітив, як його думки, не контролювані волею, несміливо, але невпинно, мовби повзком, наближалися до тої справи, яку він свідомо не допускав до

себе, так би мовити, навіть у думках. Але коли спогад про Песине ранкове повідомлення, що старий Янкель знову передумав, тепер зачепив його не стільки як розчарування, а радше як певний ляк, він заборонив собі всяке подальше сподівання переконати старого й рішуче відігнав від себе всі міркування подібного роду. Щоправда, з рішучістю, котра тим паче давала йому відчуття, якою важкою була для нього відмова від супроводу під час мандрівки й настільки далекою стала ця справа за нинішніх обставин. Він іще міг вільно судити про неї. Божевільні фантазії, які старий і сам плів довкола себе. Чому ж тоді він так наполегливо напрошувався як супровідник у цій мандрівці? З важким зітханням вимушеного полегшення Вельвель знову повернувся до свого сніданку. Від слідів святого предмета на лівій руці нічого не залишилося. Тепер він мав право поснідати. Спокійними, важкими руками пригощався він за столом, невимушено й задумливо, як справжній селянин, щедротно, як справжній землевласник.

О шостій годині кучер Панько вже стояв зі своєю бричкою перед брамою. Він вправно управляв нею, зупинившись саме перед першою сходинкою кам'яних сходів, устроїв батіг у шкіряну рурку на передку, підхопив подорожні валізи, які повиносила дівчина-покоївка, склав усе це у скриню під переднім сидінням, відтак зістрибнув з повозу на кам'яні плити й чекав, тримаючи жовті шкіряні віжки в руці, збоку за припряжним – як кучер, котрий тільки в особливому випадку готовий випустити віжки з руки, якщо виникне така потреба. Легка висококолісна бричка з широким м'яким переднім сидінням для двох осіб і самотнім заднім, мовби завислим у повітрі, для кучера була свіжовимита, свіжовитерта, свіжозмащена. Солом'яно-жовті лаковані спиці з пофарбованими в червоне повздовжніми смужками достоту мерехтіли, прикрашений розпушеними

зеленими й червоними китицями вузлуватий батіг мовби цвів із дерев'яної скрині, наче декоративна рослина із квіткового горщика. Двійко буланих білолобих коней стояли, запряжені в легку упряж, фиркали й нетерпляче били копитами об кам'яні плити, відполіровуючи тугими вузлами коротко зав'язаних хвостів каштанову мозаїку своїх задів.

Тимчасом Вельвель завершив сніданок. Коли під'їхала бричка, він із відчуттям насиченості підвівся, одягнув з допомогою Песі на свій довгий кафтан із чорного шовку білий пильовик, відтак нап'яв поверх кіпи, яку постійно носив, свій чорний велюровий капелюх – оксамитовий капелюх хасидів, – узяв у руку парасоль, опісля приступив до вікна й поглянув на повіз, на кучера, щоб переконатися, що все в порядку.

– Доброго ранку, пане землевласнику, – привітався Панько, – пан управитель зараз прийдуть.

– Хіба він збирається їхати з нами? – запитав спантеличено реб Вельвель. Із цим питанням він радше звертався до кімнати, до Песі, ніж до кучера, проте Песі вже не було на місці.

– До залізничної станції пан управитель поїдуть із нами, – відповів Панько, хоч у його голосі не можна було почути ноток радості від такого супроводу.

Управитель саме вийшов з економії та прямував через фруктовий сад. Худий, високий старець у напівдовгому кафтані, що на вранішньому сонці видавався сірим, а в тіні дерев мерехтів зеленим і фіолетовим, за своїм покромом більше схожий на селянський жупан, аніж на єврейський кафтан. Під жупаном, який не був застебнутий, він носив короткий спенсер із двома рядами матерчатих гудзиків, на голові легкий капелюх із чорної соломи з опущеними додолу крисами, сірі рейтарські штани зі шкіряною підкладкою, чорні чоботи з високими м'якими халявами, які були

так добре начищені, що той, хто повільно крокував садовою стежкою, відображав у їхньому блисківі, наче в найчистішому дзеркалі, то бадилину трави, то стебло розквітлої квітки, то смужку чи шматок синього неба. Його лице було засмагле, уздовж і впоперек пооране складками. Двома пасмами, шириною з долоню, від скронь до бороди спадали його пейси – як два свавільні струмки, що впадали в широку, спокійно плинну ріку. Повна борода, там, де вона обрамлювала вузьке лице, була ще чорною, а там, де на грудах прикривала весь виріз сорочки й половину спенсера, посередині вже просякнута білими нитками, набагато грубішими, ніж решта волосся, немовби старому в чорну бороду заплелися смужки хрину. Його очі були маленькі, сірі, над ними дугою нависало чоло, брови заледве помітні, немовби для них більше не вистачило волосся. Від кореня гострого гачкуватого носа через ліву щоку змієюю звивався помітний рубець, ніби черв'ячок, який заповз у бороду. Це був управитель.

Йому було вже за сімдесят. Звали його Янкель Крістіямполер. У всій околиці селяни називали його пан Янкель, управитель. Місцеві євреї іменували його в будні – пан управитель, у суботу – пан Крістіямполер, у високі єврейські свята – реб Янкель. Так величали його євреї. Проте позаочі вони називали його як у будні, так і в суботу й навіть у високі свята – Янкель-гой. На своїх довгих рейтарських ногах старший управитель важко ступав, наближаючись, тримаючи в руці плетене пужално, чорний лак якого, потрісканий і в багатьох місцях облуплений, так пасував до чорного солом'яного капелюха, немовби пужално й капелюх були сплетені з того самого матеріалу, у той самий час і тими самими руками спеціально для Янкеля Крістіямполера.

Цей батіг Панько ще здалеку помітив своїм бистрим поглядом. Тимчасом кучер прив'язав віжки, які досі тримав

у руці, через латунний важіль до гальма, вийняв зі шкіряної рурки свій чудовий батіг, швидко оббіг навколо дому до кухні й передав його на збереження покоївці Маланці. Та ж мій батіг набагато кращий, твердив Панько сам собі, тамуючи гнів. От і говори зі старим! Він обов'язково мусить мати при собі свій старий батіг, у неділю! Якась холера, а не жид! У Паньковій голові почали визрівати і глибші думки про старого Янкеля, проте він не мав достатньо часу щоб їх оформити. Він помітив, що дідич уже сидить на повозі, тоді як Янкель, встромивши ліву ногу в чавунну підніжку брички, косим поглядом оглядав коней.

— Для чого ти підв'язав коням хвости? — спитав Янкель. Його хрипкий голос раптом порушив ранкову тишу. Він говорив так голосно, мовби переляканий Панько стояв не перед ним, а десь далеко, за фруктовим садом, за стодолюю, за стайнями, за гамазями, десь там високо на пагорбі.

— Я подумав... позаяк уночі був сильний дощ... Земля на польовій дорозі між Набойками й Полянкою розм'якне, пане управителю.

Янкель тимчасом заліз на бричку, його правий чобіт описав при цьому дугу, мовби він сідав верхи на коня. «Ну, ну», — пробурмотів він, на позір погодившись.

— Ішов такий сильний дощ. Усе розм'якло. Пан одягнули свій білий пильовик, позаяк так дощило. Кучер зазвичай підв'язує коням хвости, коли дощить. Це літо, а виглядає на осінь... — Він узяв у руки віжки. Коні рвонули риссю. Копита й колеса загриміли кам'яними плитами вимощеного в'їзду, але вже чорна земля сільської вулиці відібрала в копит і коліс їхню твердість. Безгучно, мовби периною, покотила бричка по гладкій дорозі, прокладаючи перші сліди дня після теплого дощу літньої ночі.

5

Село вже давно прокинулося. Над солом'яними стріхами селянських хат курилися димарі. Густі клуби диму здіймалися вгору і, мовби рівні свічки, зносились у синє небо. На селянських подвір'ях чоловіки завершували те, що не встигли зробити за тиждень, жінки у хатах варили їсти на недільний день. Якийсь літній селянин голився біля криниці. Він уклакнув перед мініатюрним бляшаним люстерком, яке плачучи тримало перед ним напівроздягнене хлоп'я. Неприв'язаний рудий пес продовжував нести свою охоронну службу, з гучним гавкотом він кинувся на коней, які бігли, проте в останню мить передумав удаватися до самогубства, відскочив убік і, не тямлячись від люті, проте на обережній відстані від Янкелевого батога, пробіг іще вздовж кількох хат за повозом. Із римо-католицької церкви доносилося високе, із греко-католицької — темне гудіння дзвонів. Перед укритим дранкою домом дрібного землевласника Белака служниці й доньки заплітали свої тугі коси, розчісували їх і вибирали зі свого волосся вошей, готуючись до неділі. Сільський хлопчик гнав поперед себе велику зграю почасти вже гелготливих, почасти ще писклявих гусей, які розбрелися всією

шириною вулиці, й енергійно цьвохкав у літній ранок своїм коротким батогом. Від кінського галопу він урятувався сам і врятував свій довгий мішок у канаві, полишивши крикливих гусей, які розлетілися навсібіч, їхній власній долі. Двері корчми Шміля Грюнфельда були відчинені навстіж. Двоє селян виносили з корчми маленькі бочечки пива й вантажили їх на воза, третій прикривав їх з усією ніжністю своїх грубих рук свіжими в'язками соломи й сіна.

– Вони з Набойок. Набойківські селяни справляють весілля та інші свята навіть під час збору врожаю, – поінформував Панько своїх господарів із неабиякою серйозністю.

– Вони з Янівки, – мовив Янкель. – Учора помер старий Бернацький.

Якось холера, а не жид, знову подумав Панько. Звідки він уже рано-вранці знає, що вчора в Янівці хтось помер? Панько сидів на своєму сидінні, широко розставивши ноги, сповнений недільної селянської гідності. Свою коротку бурку куртку з широкими рукавами він накинув на плече, наче уланку. Це була гарна куртка, прикрашена українською вишивкою, оторочена червоними стрічками, із двома рядами вовняних китиць, які пламеніли червоними маками. На голові він мав величезного капелюха із грубої соломи пшеничного кольору з ремінцем, який він зав'язував не на підборідді, а під нижньою губою і який, здавалося, утримував обличчя під капелюхом. Довкола стегон він носив широкий, вишитий шкіряний ремінь із багатьма ланцюжками, кишеньками та всілякими петельками. Широкі штанини з голубим тисненням на грубому льняному полотні були заправлені в юхтові чоботи, невисокі халяви яких згори завершувалися вигнутим жовтим кантом. Виграючи багатьма яскравими барвами, він сидів ззаду на своєму сидінні та промінився за схиленими спинами Вельвеля і Янкеля, мовби саяна, сповнена блиску неділя за похмуро минаючим шабатом.

Панько сидів зосереджено, готовий будь-якої миті допомогти, за спиною свого хлібодавця. На цей раз управитель витіснив його з кучерського місця, отож він шукав способу прислужитися інакшим чином. Він інформував свого господаря. Він угадував напрямок його погляду або думав, що вгадав його, і час від часу ризикував робити невеличке повідомлення. «Із трьох доньок Белака ще жодна не знайшла собі чоловіка. Водночас за кожною дають по п'ятнадцять моргів поля», – мовив він, немовби міркуючи сам із собою. Він відповідав на всі привітання, надто на ті, від відповіді на які хотів уберегти свого пана. Бувало, що якийсь старший селянин чи підліток скидав капелюха й вітався з подорожніми словами: «Слава Ісусу Христу». Панько завжди мав напихваті врочисте «Навіки слава Богу», і його голос був здатен водночас засвідчувати побожну ввічливість і вповноважено потверджувати ухильне «Доброго ранку», яким Вольф Могилевський зазвичай відповідав на такі привітання. Ти вітаєшся іменем Ісуса, усе гаразд, немовби виражав його голос. Проте мій пан має власну релігію, тому він каже «Доброго ранку». Насправді він є побожним чоловіком, однак це тебе не обходить!

Минувши останню сільську вулицю, бричка виїхала на вузьку дорогу посеред луку, яка рівно, мовби шнурочком, пролягала вздовж річки. Відчувши ослаблені віжки, коні побігли тепер легкою рисою, і Панькові стало трохи ніяково: дорога через луг не була такою вологою, як він боявся, отож врешті-решт і дорога від Набойок до Полянки не могла бути надто м'якою. Він охоче зістрибнув би, щоб розв'язати буланим хвостом й завчасно приховати блідість на своєму лиці. Але спробуй сказати це старому Янкелеві! Він же не зупиниться. Він завжди має рацію. Ніколи мені не вдасться знати все те, що знає він. Можливо, це приходить із віком, утішав себе Панько. Мій батько також знав

усе набагато раніше: хто помер, хто святкує весілля, де ко-го побили, кого ув'язнили...

Із сизих туманів ранку підіймався доволі ясний день. Сонце палало червінню. Важку грозу подільська земля жадібно ввібрала в себе, луки вдихали тепер останні краплі. Вогні трави пурпурово-фіолетово мерехтіли на ранковому сонці. Пшеницю, зернові було вже зібрано. Наче гладкі круглобокі селянки з хустками на чолах, стояли пшеничні й інші зернові копи на золотих і срібних стернях; низькорослі чоловіки в'язали у снопи міцні стебла ячменю, у їхніх настовбурчених вусах іще виблискували перлини дощу. Над безкрайніми просторами тремтіли тонкі вістря вівса, зеленуваті, наче липовий цвіт. Конюшина схияляла мільйони своїх свіжовмитих голівок, тисячі бджіл облітали їх із гудінням у жадібних танцях. На кукурудзяних полях вилискувало довге вологе листя, наче гострі зелені кинджали: зі ще недозрілих кияхів заплакано звисало їхнє зелене волосся. Над річкою здіймався туман. Легкий вітерець гладив зелені хвилі так лагідно, мовби постав зі змахів зелено-шовкових крилець бабок в очереті. І все-таки йому вистачало сил, щоб за допомогою сонячних блискавок карбувати на поверхні води міради срібних монет. Вони котилися перевертом одна за одною: струмок із розплавленого срібла всередині насаженої мінералами чистоти зеленуватого потоку.

Красу літнього ранку Панько вбирав своїми широкими грудьми, а Вельвель своїми побожними очима. Янкель, здавалося, не мав бажання брати в цій участі. Він правив кіньми. Його опущені очі вперто стежили за тим, як з-під копит рисаків у різні боки розлітається мокра земля; за густими кучерявими кущиками трави, які між двома чітко вдавленими слідами від коліс бігли в нескінченність степу; за ламаною тінню дишла, яка у своєму диявольському змаганні з кущиками трави іронічно скакала по них; за невтомним

танком тіней рисаків, тінистим танцем велетенських огирів, довгі ноги яких топтали очерет, тоді як велетенські голови незграбно кивали річці.

Янкель підкасов поли свого кафтана, схрестивши ноги в начищених до блиску чоботях і поклавши на них батіг. Віжки він міцно тримав у своїх великих, дерев'яних, засмаглих долонях. Він правив. Його голова злегка гойдалася, борода була притиснута до грудей, його пейси розвівалися на вітрі. Янкель правив кіньми та мовчав.

Він встав із лівої ноги, цей старий, думав Вельвель. Рейтарські штани він надів, щоб розсердити мене. Він ніколи не носить рейтарських штанів по неділях. Ми ідемо через Козлову, козловські євреї знову матимуть про що говорити: Янкель-гой іде по місту в рейтарських штанах, а Вельвель Доброполер благословляє це. Що я мав би йому сказати? Він сердитий на мене, бо в час збору врожаю я так багато займаюся конгресом. Він стає дедалі похмурішим. Він проkliнає конгрес. Він більше нічим не вдоволений. Іще щастя, що він розуміється з Доманським. Доманський – добрий економ, ревний чоловік. Він працює самостійно. Він міг би місяцями господарювати без мене, тож може два тижні обійтися і без Янкеля. Добропілля від нас не втече, він міг би спокійно поїхати зі мною, старий нехлюй. Але чому для мене так важливо, щоб він поїхав зі мною? І як він допікає нового буланого! Кінь уже починає вкриватися потом. Із кожним днем цей старий стає нестерпнішим. Вельвель відкинувся назад на сидіння і заплющив очі. Проте його думки вводили його в оману. Вони збилися з дороги. Вони заблуквали круглими шляхами. Але тепер до справи...

Старий Янкель і справді допікав новому буланому. Новий буланый був добрим конем. Але мав одну ваду: він був першим конем, якого з незапам'ятних часів купили в Добропіллі без Янкелевого вердикту. Відчутна вада. Позаяк

Янкель, хоча він офіційно ще вважався управителем, постарів і з недремними ревностями відставних деспотів дбав про те, аби його не вважали старим чоловіком, який тільки споживає свій заслужений хліб. Йому вже призначили наступника. Чудово. Про це також треба дбати заздалегідь, і Доманський, новий економ, – добрий господар. Він стане дбайливим управителем, якщо до цього дійде. Але невже потрібно було купувати коней в Янкеля за спиною? Крім того, один підступний випадок призвів до того, що Янкель кілька тижнів тому вперше почув приказку, яка – до речі, уже віддавна – циркулювала в селі. Янкель стояв перед конюшнею і дивився, як сідляр зшивав зброю, що була особистою власністю Янкеля. І тут він почув її, цю приказку. Двоє сторожів скребли в конюшні верхових коней і розмовляли між собою. І тоді один із них промовив це. Воно було сказано мимохідь, просто як звичний вислів, який, либонь, у конюшні нерідко вживався: «Авжеж, санітар – не солдат, коза – не корова, а Янкель – не управитель». З'явилося нове покоління конюхів, яке не знало Янкеля! Звідки вони могли знати, яким управителем він був колись? Їхні діди знали це, їхні батьки знали. Проте вони, молоді, бачили тільки старого Янкеля. Ось уже з'явився і новий економ, пан Доманський, майбутній управитель, а з Янкеля кепкують тепер навіть конюхи. Хоча можна дати їм пару стусанів, але краще ні! – міркував Янкель. Цим уже не зарадиш. Він своїми вухами чув той тон, з яким до нього долетіла приказка про санітара й козу, він знав, що приказка закілчилася в селі й виросла в селянських устах, а те, що росте в селі, має міцне коріння. Навіть найсильніші стусани не могли більше виполоти із сільського ґрунту цю приказку, він знав про це. Тож чи варто дивуватися, що такі вислови стали цілком звичними в селі? Коли вже нових коней купують, не радяться із ним? Однак він, Янкель, іще покаже їм! Економові,

пану Доманському, і своєму принципалові, пану Вольфові Могилевському! Реб Вельвелю Доброполеру!

Вранці того дня Янкель віносив у собі підступний план. Він по краплі – що слово, то крапля! – вливав його у вуха Вельвеля. Щоденно кілька крапель. Насамперед він наповнів на своїй подорожі до Відня. Він уже якось перевірить цю справу, Вельвелю не потрібно нічого робити. Йому не треба навіть знати про неї. Але коли до нього дійшло, що Вельвель, який спочатку був ошелешений його планом, ба цілком приголомшений і, ніяк не висловлюючись щодо цього, почав усе-таки тяжко – як затяжко – задумуватись і міркувати над цим, Янкель на якийсь час начебто забув про поїздку, не буди, щоправда, у змозі обманути себе в тому, що майже цілу ніч вона була для нього першорядною і нагальною. Причому дуже важливою, дуже самовідданою, дуже правдивою справою його спершу озлобленого серця. І ніхто, крім нього, не був відтак більше спантеличений, коли він в останню мить звелів повідомити через Песю, що не збирається, не воліє їхати разом із Вельвелем. Отож від плану, який так погано почався, але згодом набув таки певного конструктивного вигляду, здається, нічого не залишилося, окрім останнього приводу – купленого за його спиною нового буланого.

І коли він сьогодні вперше отримав його у свої руки, то вирішив випробувати його до самих кісток. Так, він чинив те, що око господаря відразу помітило: він допікав коневі. Не те щоб він вдавався до свого батога. Батіг лежав собі спокійно в нього на колінах поміж чобіт, мирно, наче шабля офіцера, який сидить у концертній залі й обережно притримує свою гримучу зброю, аби та не задзвеніла. Старому Янкелеві достатньо було віжок. Вони виявилися в його руках інструментом, придатним як для того, щоби правити, так і для того, щоби гнuzдати, як для заспокоєння,

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.